



Анатолій Машук,

кандидат юридичних наук,

помічник судді Конституційного Суду

України

УДК 35.08:347.471

Історичні витoki громадянського суспільства та ідей суспільного договору

У свій час Гуго Гроцій доводив, що члени суспільства з метою вдосконалення свого суспільного життя створюють союз вільних людей-державу на чолі з верховною і суверенною владою, яка покликана служити загальній користі, громадянському суспільству та виражати інтереси більшості спільноти. Держава, зокрема, як зазначає Гроцій, є досконалим союзом вільних людей, що створюється заради дотримання прав та загальної користі» [1, с. 65]. А право як внутрішньодержавне право асоціюється Г. Гроцієм з поняттям «громадянського (цивільного) закону». Важливо звернути увагу на термін «громадянський (цивільний) закон», введений в обіг Г. Гроцієм, має своїм джерелом природне право. Отже, поняття «громадянського закону» по суті кореспондується із «громадянським суспільством», вказуючи на першоджерело влади і законів взагалі. Термін «громадянський (цивільний) закон» цікавий також у співвідношенні його з термінами «правовий закон» та «верховенство права». Саме правовий закон, який всебічно відображає інтереси громадян, втілює

в собі соціальну суть справедливості, який за своїм змістом є адекватним поняттю «громадянський закон», тобто змісту та основи громадянського суспільства.

Т. Гобс у своїй відомій праці «Левіафан» виклав політико-правову теорію, за якою проводиться відмінність між природним правом і природним законом, тобто розрізняється поняття права і закону, оскільки, як зазначив Т. Гобс, право полягає у свободі робити чи не робити, в той же час як закон визначає та зобов'язує до тієї чи іншої частини цієї альтернативи, а отже, закон і право різняться між собою так само як обов'язок і свобода, що є не сумісними стосовно однієї і тієї ж речі [2, с. 118].

Т. Гобс був послідовним прибічником ідеї суспільного договору за яким в результаті згоди більшості членів суспільства виникла держава, із створенням якої вони перейшли від природного стану, за його відомим висловом: «війни всіх проти всіх», до організаційних (державних) форм життєдіяльності з метою забезпечення загального громадянського

миру, тобто до громадянського стану. В аспекті співвідношення держави і суспільства важливим є застереження Т. Гобса стосовно того, що в громадянському суспільстві всі підпорядковуються закону, як держава, так і громадяни. В результаті такої взаємодії формується і розвивається громадянське суспільство та його структура.

Дж. Локк у своїй праці «Два трактати про державне правління» також розмежував поняття суспільства від його політичної організації (держави). Більше того, Дж. Локк не ототожнював власне громадянське суспільство і суспільство як спільнота, виникнення якої передувало появі держави. В цьому мислитель мав об'єктивну рацію, оскільки первинні людські спільноти набували певних рис громадянського суспільства історично та еволюційно. Інша справа, що Дж. Локк пов'язував громадянське суспільство з укладенням певного договору окремими людьми щодо створення держави, іншими словами суспільний договір він пов'язував лише з громадянським суспільством. Це означає, що держава виникає на основі громадянського суспільства, що не співпадає із більшістю поглядів на суспільний договір та державу, і є досить спірним, оскільки історично поява держави передувала зародженню громадянського суспільства, елементи якого й досі залишаються не зовсім незрілими, про це свідчить і, зокрема, сучасне становище в Україні.

Стосовно того, що держава та громадянське суспільство рівнозначні поняття, як вважає Дж. Локк, то в такому разі слід відповісти на питання, яка саме держава адекватна громадянському суспільству. Основними принципами такої держави є забезпечення верховенства загального для всіх закону, належного рівня життя громадян, що за сучасними мірками відповідає рисам правової та соціальної держави [3, с. 311-316].

За концепцією Б. Спінози держава виникає в результаті укладення

суспільного договору в основі якого лежить органічна єдність природних і громадянських підвалин життя людей. З цим Б. Спіноза пов'язував поняття громадянського стану суспільства та поняття «громадянина» як члена суспільства. В той же час вбачається, що Б. Спіноза не ототожнював поняття «громадянського стану суспільства» з поняттям «громадянського суспільства» і не пов'язував появу держави з громадянським суспільством [4].

Досліджуючи проблеми громадянського суспільства та його співвідношення із правовою державою, не можна обійти увагою погляди з цього питання ще одного видатного мислителя минулих часів Ж.Ж. Руссо. Саме він послідовно провів ідею еволюційного набуття суспільством певних рис громадянського суспільства на основі суспільного договору, тобто розвитку людського співтовариства до рівня громадянського суспільства. На основі суспільного договору, говорив Ж.Ж. Руссо, створювалися своєрідні асоціації, які називалися «громадянськими общинами», які в свою чергу поступово набували рис політичної державної організації (республіки), а їх члени ставали громадянами, а у своїй сукупності склали людську спільноту під назвою «народ» [5, с. 161-162]. Зазначені погляди Ж.Ж. Руссо підтверджують, на нашу думку, ту обставину, що громадянське суспільство утворилося історично не відразу, а набувало своїх зрілих рис еволюційно разом із набуттям державою певних характеристик як правової держави.

Оглядаючи думки мислителів минулих історичних часів, не можна не звернути увагу на деяку розбіжність або ж різночитання їх міркувань стосовно суспільного договору та походження держави. Так Г.Гроцій писав, що державу створюють члени суспільства, що держава є союзом вільних людей [1, с. 74]. За Т. Гобсом держава формується на основі суспільного договору [2], такої думки і Б. Спіноза, за його концепцією дер-

жава виникає у результаті укладення суспільного договору [4]. У свою чергу Дж. Локк зазначав, що державна влада (держава) встановлюється в результаті укладення угоди окремими індивідами [3].

Про суспільний договір між вільними членами суспільства також зазначає Й. Фіхте. Він вказує, що між державою та індивідами укладається своєрідний договір, за яким останні погоджуються на певне обмеження своєї свободи [6, с. 237-238]. У той же час Фіхте пов'язує виникнення громадянського суспільства та правової держави з укладенням угоди між окремими індивідами [6]. За цією логікою виходить, що людська спільнота спершу домовляється про утворення держави, укладаючи суспільний договір, а потім ще й і Угоду про утворення громадянського суспільства та правової держави.

У зв'язку із цим постає логічне питання стосовно суб'єктів суспільного договору чи його сторін. Іншими словами, суспільний договір – це угода між членами суспільства з метою утворення держави або договір між суспільством і державою. Те, що суспільний договір є угодою між суспільством та державою є ідеєю Ж. Ж. Руссо, що, на нашу думку, не впливає із системних ідей цього видатного мислителя. Натомість, поставлене питання залишається відкритим і вимагає своєї відповіді. Почати слід з того, що думки більшої частини дослідників далекого минулого, так і сучасних зводяться до того, що виникнення держави є результатом суспільного договору. Але, між ким і чим? Якщо стати на позицію, що суспільний договір є угодою між членами суспільства про державне оформлення своєї спільної життєдіяльності, то цей договір є передумовою утворення держави. І це є логічним, оскільки члени суспільства попередньо мали б домовитись про об'єктивну потребу утворення захисної для себе державної структури. Тобто суспільний договір передуює появі держави. Якщо ж пристати до

позиції, що суспільний договір є угодою між суспільством і державою, то виявляється, що держава виникла сама по собі, а потім уклала договір із суспільством. Істина, як відомо, знаходиться десь посередині. На наш погляд, держава утворилася в історично-еволюційному процесі укладення суспільного договору, коли члени суспільства домовлялися про це, тобто погоджувалися на певні державні структури, передачу їм своїх природних, суверенних прав, при цьому, покладаючи на них як відповідні повноваження, так і відповідальність за безпеку суспільства, оформляючи цю домовленість у виді суспільного договору. З іншої сторони може скластися враження, що спершу був укладений договір між членами суспільства про формування своєї політичної організації у виді держави, а потім інший договір про укладення угоди з державою, не відомо яким чином створеною. Певна річ, цей підхід є дещо формально спрощеним, науково узагальненим, так як у дійсності ці історичні процеси утворення спочатку первинних людських спільнот, згодом суспільства та відповідних державних утворень були набагато більш складнішими та еволюційно тривалішими.

Зрештою, значення має не різночитання поглядів мислителів, а можливість і їх певних нюансів, а головне, підтвердження того, що першоосновою, першоджерелом виникнення держави є природне право людей та їх спільнот, їх суверенне верховенство над державою.

Своєрідними є погляди І. Канта щодо держави та громадянського суспільства. Розвиваючи поряд із Й. Фіхте та Г. Гегелем ідею верховенства права, визначаючи необхідність громадянського суспільства, він зазначив, що держава представляє собою об'єднання людей, які підпорядковуються правовим законам. З одного боку, як бачимо, І. Кант державу ототожнює із об'єднанням громадян (суспільством – А. М.), з іншого, він чітко бачить відмінність між дер-

жавою і громадянським суспільством, які взаємодіють, підпорядковуючись правовим законам. Взаємодія громадянського суспільства з державою має ґрунтуватися на засадах взаємних обмежень, тобто обмежень громадянського суспільства стосовно діяльності держави, а також обмежень щодо членів суспільства зокрема, в забороні народу у непокорі діям державної влади. Вплив на державну владу з боку громадянського суспільства можливий лише через парламент, що представляє інтереси народу [7, с. 286]. Як показав історичний досвід формування правової держави та громадянського суспільства, парламентський вплив на відповідні органи державної влади не завжди був ефективним. Навпаки, нерідко парламенти приймали рішення сумнівного характеру, які не тільки не відповідали інтересам громадян, а й суттєво їх обмежували. Це стосується і парламенту України, який приймав, на нашу думку, зокрема антисоціальні рішення, а також десятки тих, які суттєво обмежували або скасовували права та свободи громадян, й не відповідали Основному Закону держави, а такі рішення приймаються до сих пір, незважаючи на рішення Конституційного Суду України щодо відновлення порушених прав та свобод громадян.

Один із найяскравіших представників німецької класичної філософії В. Гегель є послідовним прибічником розмежування понять громадянського суспільства і держави. За Гегелем громадянське суспільство – це в основному приватна суспільна сфера діяльності людей, їх спільнот, громадянських інститутів, опосередкована системою певних потреб [8, с. 208]. Аналізуючи системні погляди Г. Гегеля на громадянське суспільство і держави, можна дійти до висновку, що останній ставив державу над громадянським суспільством. Критикуючи теорію природного права, за якою держава має бути партнером для людей, тобто суспільства, що думку Гегеля ставить під сумнів аб-

солютне, божественне походження держави, уособлює суспільство в його єдності, яке в той же час є підпорядкованим державі. Для того щоб не стався вибух від конфлікту інтересів в громадянському суспільстві і потрібна держава, яка своїми засобами здатна структурувати це суспільство. Крім того Гегель вважав, що у такому випадку держава має бути правовою, забезпечувати волю громадян у своїй діяльності, а останні в свою чергу повинні підкорятися владі як суворій необхідності. Зрештою за ідеями Гегеля у взаємодії громадянського суспільства та держави, верховенство має держава, що вступає в суперечність із його ж тезою, що держава - це суспільство в його єдності. Можливо, це вкладається у діалектичну теорію щодо зв'язків більшості суспільних явищ. Саме у цьому діалектичному аспекті нормальна життєдіяльність громадянського суспільства неможлива без наявності держави. Більше того, виходячи із своїх діалектичних позицій Гегель підкреслював, що громадянське суспільство і держава існують завдяки один одному, що заперечує поглинання суспільства державою.

Розглядаючи проблеми співвідношення громадянського суспільства і держави не можна обійти і погляди видатного дослідника цих проблем А. Де Токвіля, які заслуговують на увагу своєю певною оригінальністю. Так, за Токвілем відносини між державою і громадянами склали «політичне суспільство», а відносини між власне громадянами - «громадянське суспільство». У тому, що є певна різниця між відносинами громадян і державою немає сумніву, але те, що в цій сфері суспільних відносин вони існують ізольовано одна від одної є досить сумнівним. У цьому зв'язку, слід згадати діалектику Гегеля, аби дійти висновку, що вказані відносини складають комплекс взаємопов'язаних суспільних елементів, інтересів, потреб, зобов'язань та відповідальності. Зрештою, і сам А. Токвіль такої думки, підкреслюючи, що

громадськість сприяє діяльності політичних структур, а останні громадським об'єднанням [9, с. 422]. У той же час Токвіль заперечує належність до громадянського суспільства його структур, які створюються на основі політичних інтересів, з чим важко погодитись. З огляду на сучасний стан дослідження проблем громадянського суспільства і політичної системи, слід зазначити, що громадянське суспільство і політична система мають доволі взаємопов'язані елементи та зв'язки. Іншими словами, чимало складових громадянського суспільства мають політичний характер. Досить вказати, що громадянин як визначальна одиниця громадянського суспільства, маючи конституційний статус обирати і бути обраним, брати участь в управлінні державними справами - є політичною фігурою, не кажучи вже про громаду з її політико-правовим повноваженнями.

Цінність поглядів А. Токвіля, які він виклав у своїй відомій праці «Про демократію в Америці», написаній ще в 1840 році, полягають у його застереженнях, що є актуальними і сьогодні, і загрозах так званої «виборної демократії», яка може призвести до поступової концентрації влади в державі, обмежуючи свободи громадян. Сьогодні подібне можливо простежити, на наш погляд, зокрема, на теренах сучасної України. Не дивлячись на формальне визнання в Україні парламентсько-президентської форми державного правління, реально ж влада поступово концентрується, на наш погляд, в сторону Президента України, в супереч основних принципів народовладдя, про що засвідчили досить сумнівні, на нашу думку, зміни до Конституції України, зокрема, що стосуються судової системи.

Однією з найбільш застосованих форм перебирання на себе природних функцій верховенства влади народу та громадянського суспільства є використання недосконалих положень виборчих законів, що дозволяє формувати державну владу, яка за-

безпечує, передусім, власні інтереси осіб, які стоять на її чолі, а не тих, хто їх привів до влади, не кажучи вже про звичайний підкуп виборців, політичний обман та політичну корупцію, використання так званого адміністративного ресурсу, тобто неправомірного державного втручання у виборчий процес тим самим, викривляючи волю громадян.

У колективній монографії, присвяченій проблемам співвідношення держави і громадянського суспільства [10] на основі аналізу в історичному, порівняльному та сучасному аспектах підводиться узагальнюючий підсумок результатів цих досліджень, на яких варто зупинитись і висловити свої думки. Цей підсумок автори запропонували в чотирьох позиціях, які в цілому заслуговують на увагу. У першій позиції підкреслюється, що громадянське суспільство не є інституційним феноменом у порівнянні з такими суспільними інституціями як держава, партія, громадська організація. Автори справедливо зазначають, що громадянське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку, демократії, дотримання прав і свобод громадян, виконання ними своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету та джерела влади. Доречно додати, що все вищезазначене характеризує ступінь зрілості суспільства, що дає право назвати таке суспільство – громадянським. При цьому, не можна не погодитися з авторами, що «перший Майдан 2004 року» засвідчив стрибкоподібний перехід з пасивного стану громадянського суспільства в активний, посилення якості політичної свідомості громадян, їх самоорганізації. Знову ж таки, доречно підкреслити не тільки згадане, а й наголосити на здатності громадян до супротиву щодо антинародних дій органів державної влади у виді такого крайнього прояву як громадянська революція.

Підсумок другої позиції, який, на наш погляд, є визначальним і з яким погоджується абсолютна більшість

дослідників, стосується того, що громадянське суспільство створює державу, а не навпаки, однак ця теза потребує певного уточнення в аспекті створення громадянським суспільством держави на основі принципів народовладдя, тобто громадянами як єдиним джерелом влади. З цієї тези автори роблять цілком слушний висновок, що держава є частиною громадянського суспільства, механізмом забезпечення безпеки, добробуту, захисту прав і свобод громадян, тобто співвідноситься як ціле і його частина. Але, на нашу думку, діалектичний зв'язок між громадянським суспільством і державою виглядає набагато складнішим, і полягає у тому, що громадянське суспільство існує в межах певної держави як незалежної, суверенної міжнародно-правової структури. Іншими словами, певне громадянське суспільство (українське, англійське тощо) асоціюється із певною державою. У такому аспекті необхідно розглядати громадянське суспільство як частину конкретної держави. Вірніше, на наш погляд, розглядати державу і громадянське суспільство в реальності як одне ціле, а у відповідних наукових, діалектичних аспектах у співвідношеннях цілого і його частини. З подальшими висновками авторів стосовно того, що за недемократичних політичних режимів громадянське суспільство не відсутнє, просто воно передало державі надто багато не властивих їй функцій і повноважень, внаслідок чого держава «поглинула» громадянське суспільство, важко погодитись. Суперечність позиції авторів, на наш погляд, проглядається вже в тому, що з одного боку вони заперечують відсутність за недемократичних режимів громадянського суспільства, а з іншого, що в таких випадках держава його «поглинає». Насправді за недемократичних політичних режимів (авторитарних, тоталітарних) громадянське суспільство добровільно не передає свої природні права державі, навпаки держава у не правовий спосіб перебирає на себе функції громадянсько-

го суспільства, порушуючи засади народовладдя. Саме «перший майдан 2004 року» засвідчив, що держава не поглинула громадянське суспільство, хоча і прагнула до цього, яке знайшло в собі сили самоорганізації не дозволити державі в особі антинародних законів та їх виконавців.

Третя позиція авторів згаданої монографії, яка є по суті похідною від перших двох, конкретизує їх у політико-правових та практичних аспектах. Зокрема, зазначається, що ступінь розвиненості громадянського суспільства характеризує рівень демократизму і політико-правової культури соціуму, що нами безперечно підтримується. Також підкреслюється важливість інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян. Важливою є думка, що сила держави полягає в активності громадянського суспільства. Розвиваючи цю тезу, слід у даному випадку вказати, що держава набуває ознак правової, якщо для цього є певні передумови та зрілість громадянського суспільства. Таким чином, процес становлення і розвитку громадянського суспільства і держави є паралельним та обопільним, історично взаємопов'язаним й обумовленим.

Остання підсумкова позиція авторів досліджуваної проблеми концентрує увагу на тому, що громадянське суспільство є політичним (на відміну позицій вище згаданого А. Токвіля), оскільки таким є сам громадянин (за Арістотелем людина є істотою політичною). Ця позиція авторів не вкладається у русло поглядів окремих мислителів минулого, які зазначали, що громадянське суспільство – це, в основному, сфера приватних інтересів (Гегель), але це, на нашу думку, зовсім не означає, що приватні інтереси незалежні від публічних інтересів, які, як правило, опосередковані політичними інтересами, про що яскраво свідчить практика життєдіяльності сучасного українського суспільства. Від того, що громадянське суспільство є сферою самоорганізації громадян, зовсім

не означає, що їх самоорганізаційні відносини не мають політичного характеру. Певна річ, що в громадянському суспільстві мають місце численні відносини, позбавлені політичного характеру. До прикладу, сімейні, цивільно-правові тощо. Зрештою, автори підвели ризику під своїми узагальнюючими висновками, справедливо вказавши, що держава залишається легітимною доти, доки дії влади засновані на законі, праві, народній довірі й підтримці [10, с. 124-

128]. У цьому аспекті доречно додати, що легітимність влади має підтверджуватися постійним народним політичним аудитом, результатом якого можуть бути як дострокові вибори влади, а при очевидному посяганні влади на основні принципи народовладдя, так і на всенародний супротив, включаючи і «Революцію гідності», практику якої народ України вже проходив, наслідки якої ще мають оцінити відповідні органи влади та їх посадові особи.

Список використаних джерел

1. *Гроций Г. О праве войны и мира*: Репринт с изд. 1956 г. М.: Ладомир, 1994. – с. 868 с;
2. *Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского* // Гоббс Т. Избранные произведения в 2-х т. Т. 2. М., 1964. С. 748;
3. *Локк Джон. Сочинение в 3-х томах. Т. 3* М.: Мысль, 1988. 668;
4. *Спіноза Б. Богословсько-політичний трактат* // Спіноза Б. Избр. произв.: в 2 т. Т. 2. М., 1957. С. 15;
5. *Руссо Ж.-Ж. Трактаты* / Подг. В. С. Алексеев-Попов, Ю. М. Лотман, Н. А. Полторацкий и А. Д. Хаютин; коммент. В. С. Алексеева-Попова и Л. В. Борщевского. – М.: Наука, 1969;
6. *Фихте И. Г. Сочинения в 2-х томах. Т. 2.* СПб., 1995;
7. *Кант, Иммануил Сочинения в шести томах.* М., "Мысль", 1966. (Философ. наследие). - 564 с.;
8. *Гегель Г. В. Ф. Философия права.* Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц; Авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсесянц. М.: Мысль, 1990. 524 с.;
9. *Алексіс де Токвіль. Про демократію в Америці.* К., 1999. 590 с.;
10. *Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія* / [Кресіна І. О., Скрипнюк О. В., Коваленко А. А. та ін.]; за ред. І. О. Кресіної. К.: Логос, 2007., 316 с.

Мацюк А. А. Історичні витоки громадянського суспільства та ідей суспільного договору

У статті автор розкриває діалектичний зв'язок громадянського суспільства і держави. Зосереджується, зокрема, увага на такому історичному явищі як «суспільний договір», та його співвідношення із громадянським суспільством в аспекті появи та формування держави. Стверджується на нерозривному зв'язку держави і громадянського суспільства, оскільки останнє є визначальним чинником та показником розвиненості суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, громадянин, суспільний договір, спільноти, народовладдя.

Мацюк А. А. Исторические истоки гражданского общества и идей общественного договора

В статье автор раскрывает диалектическую связь гражданского общества и государства. Сосредотачивается, в частности, внимание на таком историческом явлении как «общественный договор», и его соотношение с гражданским обществом в аспекте появления и формирования государства. Утверждается на неразрывной связи государства и гражданского общества, поскольку последнее является определяющим фактором и показателем развитости общества.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, гражданин, общественный договор, сообщества, народовластие.

Matsyuk A. Historical origins of civil society and ideas of social contract

In this article author reveals the dialectical connection between civil society and the state. In particular, attention is focused on such a historical phenomenon as a "social contract" and its relationship with civil society in the aspect of the emergence and formation of the state. Asserted on inextricable connection between the state and civil society since the latter is a determining factor and an indicator of the development of society.

Key words: civil society, state, citizen, social contract, community, democracy.

